

ЕКОЛОГІЧНА ОСВІТА

УДК 911 + 504 (374)

А. В. ШУМІЛОВА

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

пл. Свободи, 6, г. Харків, 61022

allashu_87@mail.ru

ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ СВІДОМОСТІ ШКОЛЯРІВ ЕКОЛОГО-ОСВІТНИМИ ЗАХОДАМИ НПП «СЛОБОЖАНСЬКИЙ»

Розглянуто питання екологічної освіти в різних країнах світу, в тому числі і в Україні. На базі Національного природного парку «Слобожанський» проведено експеримент по визначенню зміни в екологічній свідомості школярів за напрямками: екологічні знання, екологічне мислення, екологічна культура. На основі порівняння результатів тестування учнів 2-11 класів до їх участі в екологоосвітніх заходах і після зроблено висновок про дієвість просвітницької діяльності.

Ключові слова: екологічна освіта, екологічне мислення, виховання, еколого-освітня діяльність, знання, культура, НПП «Слобожанський»

Shumilova A. V. FORMATION OF ECOLOGICAL CONSCIOUSNESS OF SCHOOLBOYS ENVIRONMENTALLY EDUCATIONAL ACTIVITIES SPE «SLOBOZHANSKIY»

The problems of environmental education around the world, including in Ukraine. On the basis of the National Natural Park «Slobozhanskiy» conducted an experiment to determine the change in the ecological consciousness of students the following areas: ecological knowledge, ecological thinking, ecological culture. Based on the comparison of results of testing of pupils 2-11 classes before and after their participation in the environmental education activities concluded that the effectiveness of educational activities.

Keywords: environmental education, ecological thinking, education, ecological and educational activities, knowledge, culture, NPP «Slobozhanskiy»

Шумилова А. В. ФОРМИРОВАНИЕ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО СОЗНАНИЯ ШКОЛЬНИКОВ ЭКОЛОГО-ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫМИ МЕРОПРИЯТИЯМИ НПП «СЛОБОЖАНСКИЙ»

Рассмотрены вопросы экологического образования в разных странах мира, в том числе и в Украине. На базе Национального природного парка «Слобожанский» проведен эксперимент по определению изменения в экологическом сознании школьников по направлениям: экологические знания, экологическое мышление, экологическая культура. На основе сравнения результатов тестирования учащихся 2-11 классов до и после их участия в экологообразовательных мероприятиях сделан вывод о действенности просветительской деятельности.

Ключевые слова: экологическое образование, экологическое мышление, воспитание, эколого-образовательная деятельность, знания, культура, НПП «Слобожанский»

Вступ

Постановка проблеми. За останні десятиліття екологічні проблеми набувають планетарного масштабу, адже людство починає розуміти відповідальність за наслідки згубного впливу та споживацького відношення до навколишнього природного середовища, в якому якість життя з кожним роком погіршується. Підтвердженням цього є документи ООН: «Порядок денний на ХХІ століття», який було прийнято в Ріо-де-Жанейро (1992р.), та матеріали рішення Всесвітнього саміту зі сталого розвитку, що відбувся в Йоганнесбурзі (2002р.) [15].

Разом з тим, досвід багатьох розвинених країн (Канади, Японії, Швеції та інших) свідчить про можливість покращити стан навколишнього середовища базуючись на принципах екологічної політики країни, одними з яких є високий рівень екологічної культури населення та активна участь громадськості в природоохоронній діяльності. Проведення робіт над вирішенням екологічних проблем окремої держави позитивно впливає і на глобальні процеси.

Так екологічні проблеми зі встановлення взаємозв'язків суспільства та природи висувають невідкладні завдання – це виховання молодого покоління, здатного гармо-

нійно співіснувати з природою, раціонально використовувати і відтворювати її багатства, психологічно готовою оберігати природу [16].

Це вимагає переорієнтування екологічного виховання та можливість здійснювати випереджувальну підготовку людини до переходу на стратегію сталого розвитку. Сталий розвиток є новим принципом людського спільного життя: майбутні покоління повинні мати ті ж самі ресурсні можливості, що мають і нині існуючі. Отже, суспільство висуває потребу у компетентній особистості, яка на основі самостійного критичного мислення і відповідальності буде готовою і здатною не лише визначати екологічні проблеми, знаходити раціональні шляхи вирішення їх, а й попереджати виникнення останніх [24].

Екологічне виховання набуває пріоритетної ролі в освіті у навчально-виховному процесі як дошкільних навчальних закладів так і в загальноосвітніх закладах.

Мета дослідження. Дослідити перспективи розвитку екологічної освіти різних країн світу в тому числі і в Україні, а також довести необхідність екологічної освіти та виховання школярів для сталого розвитку на прикладі проведення екологоосвітніх заходів для учнів Краснокутської гімназії.

Аналіз останніх досліджень. Екологічна освіта - це процес виховання населення Землі в усвідомленні та турботі про все довкілля і взаємопов'язаних питань; таким, що має знання, навички, ставлення, мотивацію і обов'язок окремо та спільно працювати над вирішенням поточних проблем та запобіганням появі нових (ЮНЕСКО, 1978).

Екологічна освіта включає процеси навчання, виховання, розвитку особистості, спрямована на формування екологічної культури, як складової системи національного і громадянського виховання всіх верств населення України (в тому числі через екологічне просвітництво за допомогою громадських екологічних організацій та природоохоронних установ).

Проблеми екології, формування екологічної культури осмислювалися у публікаціях В. Андрущенка, Г. Бачинського, В. Вернадського, Л. Губерського, М. Кисельова, Б. Коммонера, Ю. Одума, А. Печчеї та інших відомих вітчизняних та іноземних учених [1, 5, 6, 7, 10].

Питанням теорії і практики формування відповідального ставлення школярів до

природи присвячені праці Г. Білявського, В. Бродвія, Л. Немець, Н. Пустовіт, Г. Пустовіта, Д. Трайтака та інших [2, 3, 5, 12, 13, 21, 23].

В напрямках вивчення екологічної освіти як одного із напрямків формування екологічної культури досліджували І.І. Мазур, С. Н. Глазачев, О. Н. Козлова, О. Г. Тавстуха, В. П. Горлачов, Н. С. Дежнікова та інші [22, 25, 26, 27].

Виявлення змістовних, структурних характеристик екологічного світогляду, екологічної свідомості, мислення як факторів кардинальної зміни ставлення людини до природи вивчали Н. М. Мамедов, Е. В. Гірусов, А. W. Wiecker, D. H. Meadows, Є.І. Чердимова, В. А. Ясвин та інші [11, 17].

Створенням системи безперервної екологічної освіти, в тому числі його регіональних систем займалися Н.Б. Дементьев, О.В. Попова, Ю.І. Міхальченко та інші [8, 9, 10]. В. Крисаченко та М. Хилько розкрити основні категорії екології як цілісного знання про життя, а також структуру та основні принципи функціонування екологічних систем [14].

Першими з країн, хто задумався в потребі екологічної освіченості населення стали Сполучені Штати Америки в зв'язку з перебігом екологічних подій у світі. Система екологічної освіти Сполучених Штатів Америки була покликана вирішувати наступні задачі: забезпечити широкі контакти дітей з навколишнім природним середовищем; надати можливості для дослідження живих організмів в природному середовищі їх існування; внести вклад у формування екологічно прийнятних стилів поведінки та діяльності в природі; сформувати сукупність знань про єдність людини, суспільства та природного середовища, про взаємозв'язок локальних, регіональних і глобальних екологічних проблем, про довкілля як системи природних, економічних і соціальних факторів; залучати кожного школяра у вирішення місцевих екологічних проблем; тощо. З часом поширилася ця тенденція по всьому світі. На даний час систематичне екологічне виховання починається з 3 років у Західній Європі та Японії, з 5 років у Фінляндії, у початкових школах в Англії, Швеції, Данії. Так у Швеції з 1919 року школярі вивчають окремий предмет «Охорона природи». Методи навчання найрізноманітніші: екскурсії в

природу, ігрові напрямки сприйняття природи, творчі дослідження.

Паростки спеціалізованої екологічної освіти в Україні з'являються у середині-кінці 70-х років минулого століття, коли питання охорони навколишнього природного середовища стали вельми актуальними для розвитку держави. Після Стокгольмської (1972 р.) конференції ООН по навколишньому середовищу в СРСР були прийняті законодавчі та нормативні акти, направлені на організацію охорони та контролю стану довкілля. Активізувалася науково-дослідницька робота з цих питань в науково-дослідних установах та вищих навчальних закладах.

Найголовнішими завданнями екологічної освіти в формуванні екологічної культури всіх верств населення є:

- ✓ виховання розуміння сучасних екологічних проблем держави й світу, усвідомлення їх важливості, актуальності і універсальності;

- ✓ відродження кращих традицій українського народу у взаємовідносинах з довкіллям, виховання любові до рідної природи;

- ✓ розвиток особистої відповідальності за стан довкілля на місцевому регіональному, національному і глобальному рівнях, уміння прогнозувати особисту діяльність інших людей та колективів;

- ✓ розвиток умінь приймати відповідальні рішення щодо проблем навколишнього середовища, оволодіння нормами екологічно грамотної поведінки;

- ✓ виховання глибокої поваги до власного здоров'я та вироблення навичок його збереження [4].

Екологічне виховання досягається поетапним шляхом вирішення освітніх, виховних та розвиваючих знань, серед яких можна виділити такі:

- ✓ виховання розуміння сучасних проблем навколишнього середовища й усвідомлення їх актуальності для всього людства, своєї країни та рідного краю;

- ✓ розвиток особистої відповідальності за стан навколишнього середовища на національному і глобальному рівнях;

- ✓ засвоєння ціннісних орієнтацій як кращих досягнень загальнолюдської та національної культур, розуміння багатогранної цінності природи;

- ✓ оволодіння науковими знаннями про взаємозв'язок у системі «людина-суспільство-природа»;

- ✓ формування знань і вмінь дослідницького характеру, спрямованих на розвиток творчої і ділової активності при вирішенні екологічних ситуацій;

- ✓ розвиток умінь приймати відповідальні рішення щодо проблем навколишнього середовища, оволодіння нормами екологічно грамотної поведінки [19].

Організація системи екологічної освіти в Україні відбувається шляхом здійснення формальної екологічної освіти (дошкільні, шкільні, професійні, вищі й післядипломні освітні заклади, навчальні програми яких мають освітній мінімум екологічних знань) та неформальної (бібліотеки, громадські організації, засоби масової інформації, музеї). Провідна роль у цьому процесі належить загальноосвітнім школам і позашкільним закладам, оскільки далеко не всі школярі здобувають згодом вищу або середню спеціальну освіту. Основною метою загальної середньої освіти є формування молодого покоління з високим ступенем екологічної культури та екоцентричним типом мислення та свідомості. [12, 18].

Вивчаючи особливості організації екологічної освіти учнів у школах європейського регіону й Північної Америки, В. В. Червонецкий узагальнив досвід педагогів, які працюють над цією проблемою, і навіть перелік навчально-виховних і розвивальних задач, які сприяють реалізації мети екологічної освіти:

- формування в школярів ціннісних орієнтацій, спрямованих на гармонізацію відносин між людиною та природою, формування почуття особистої відповідальності за стан навколишнього середовища на регіональному та глобальному рівнях, забезпечення розуміння сутності й глобальності екологічних проблем;

- забезпечення школярів екологічними знаннями, уміннями й навичками, які дозволяють зрозуміти закономірності та взаємозв'язки природних явищ, цілісність живої й неживої природи, шляхи оптимізації взаємодії природи й людини;

- створення умов для трансформації екологічних знань і моральних принципів поведінки в природі в переконання, які дозволяють сформувати екологічний світогляд,

спрямований на подолання конфлікту між людиною та природою, залучення школярів до практичної діяльності в розв'язанні локальних природоохоронних проблем;

- формування знань і вмінь дослідницького характеру, які забезпечують креативний підхід до розв'язання екологічних проблем, що виникають;

- формування мотивації й потреби в екологічно безпечній та екологічно раціональній діяльності, формування усвідомлення необхідності розв'язання екологічних завдань, здатності до багатоаспектної (правової, економічної, моральної тощо) оцінки екологічних ситуацій;

- розвиток інтелектуальної та емоційної сфери психіки школярів, їхньої здатності до аналізу екологічних ситуацій, емоційного переживання позитивних якостей природи, виховання здатності до співпереживання живій природі, поваги до інших людей, бажання допомагати їм і піклуватися про них [27].

Досліджуючи шкільні програми з вивчення екології в загальноосвітніх закладах

України (курс «Екологія» вивчається тільки в 10 та 11 класах) на прикладі сільських шкіл Краснокутського району Харківської області виявлено ряд проблем з якими стикаються вчителі під час організації та проведенні занять [20]:

✓ обмежена кількість годин, виділених на викладання природничих дисциплін;

✓ слабка методичне забезпечення загальноосвітніх шкіл матеріалами екологічної спрямованості;

✓ обмежена можливість для введення в навчально-виховний процес спецкурсів екологічної спрямованості;

✓ недостатня мотивація учнів для отримання екологічних знань;

✓ слабка висвітлення екологічних проблем своєї місцевості, неможливість реальної практики школярів в ознайомленні з ними, неможливість участі учнів у реальній природоохоронній роботі;

✓ майже відсутня матеріально-технічна база більшості шкіл (відсутність відеоматеріалів, лабораторного обладнання, сучасного туристського спорядження тощо).

Результати дослідження

Одним із документів, які визначають зміст, завдання, структуру екологічної освіти є Концепція екологічної освіти України. Відповідно до неї, екологічна освіта повинна охоплювати всі вікові, професійні та соціальні версти населення, і ґрунтуватися на таких принципах: системність і безперервність, що забезпечують умови формування екологічної культури між окремими ланками освіти, єдність формальної і неформальної освіти; орієнтацію на ідею цілісності природи; міждисциплінарний підхід до формування екологічного мислення, що передбачає логічне поєднання й поглиблення системних природних знань; взаємозв'язок краєзнавства, національного і глобального мислення, що сприяє поглибленому розумінню екологічних проблем на різних рівнях; конкретність та об'єктивність знань, умінь та навичок; поєднання високопрофесійних екологічних знань з високоморальними цінностями [12].

«Екологічна освіта - це сукупність наступних компонентів: екологічні знання – екологічне мислення – екологічний світогляд – екологічна етика – екологічна культура» [12].

Найбільш дієвим у вихованні екологічної культури є систематичне проведення занять екологічного спрямування з залученням наглядного матеріалу, наданням фактів, приведенням прикладів та участі в екологоосвітніх та природоохоронних заходах.

В національному природному парку «Слобожанський» проведено експеримент серед учнів Краснокутської гімназії з метою визначення рівня екологічної свідомості учнів та його зміна після проведених тематичних екологічних заходів та акцій, направлених на збереження природи.

На першому етапі експерименту проведено тестування на визначення рівня екологічної освіченості школярів за віковою категорією. Для цього взято 4 групи дітей Краснокутської гімназії по 20 чоловік, котрі навчаються в 2, 5, 8, 11 класах та надали анкети для заповнення. За результатами аналізу анкет встановлено рівень екологічної освіченості кожного з учнів за трьома напрямками: «Екологічні знання», «Екологічне мислення», «Екологічна культура» (рис. 1, 2, 3). Встановлено, що згідно шкільної програми діти 4 групи (11 клас) мають базові екологічні знання згідно шкільного курсу «Екологія», «Біо-

логія», «Географія», але низький рівень екологічної культури та відносяться до природи споживацькі, як до ресурсу життя. В учнів 1 та 2 групи (2 та 5 клас) розвинуте екологічне мислення, але недостатня база екологічних знань, що не може підняти рівень екологічної культури в цілому.

Результати тестування показали необхідність проведення занять для 1 та 2 групи учнів Краснокутської гімназії з метою підняття рівня екологічних знань, а в подальшому і рівня екологічної культури. Для 3 та 4 групи необхідні тематичні заняття з метою якісного використання екологічних знань, розвитку екологічного мислення та в подальшому виховання екологічної культури.

Протягом 2014/2015 навчального року систематично проводилися заходи еколого-природоохоронного характеру з учнями вивченнями 4 груп.

Учні не тільки отримували знання з екології, а й активно приймали участь в еколого-освітній діяльності національного природного парку «Слобожанський» за трьома напрямками, а саме:

1. Навчально - дослідницька діяльність
 - організація і проведення екологічних досліджень на природі, практикумів
 - організація і проведення спостережень за природними комплексами
 - екскурсії екологічними стежками та туристичними маршрутами
2. Природоохоронна діяльність
 - екологічні акції
 - виготовлення штучних гніздівель
 - екологічні суботники
 - рейди по виявленню природоохоронних правопорушень на території парку
3. Навчально-просвітницька діяльність
 - конкурс малюнків, плакатів, листівок
 - створення вистав екологічної моди
 - пропаганда екологічних знань серед місцевого населення
 - виступи на класних годинах
 - проведення тематичних тижнів
 - випуск буклетів на екологічну тематику
 - створення комп'ютерних презентацій

Прикладом є проведення екологічної акції до всесвітнього дня Вторинної переробки «Батарейка нам - чисте довкілля вам» на території національного природного парку «Слобожанський».

Для проведення роботи по вивченню впливу відпрацьованих батарейок на навколишнє середовище та пошуку шляхів вирішення екологічної проблеми по утилізації відпрацьованих батарейок для школярів 1 групи (2 клас) достатньо розповісти - що таке батарейка та її різновиди, як людина її використовує, продемонструвати мультфільм про вплив батарейки на тварин та рослин і що можна їх утилізувати на спеціально збудовані заводи.

Для 2 групи дітей (5 клас) провести спільну акцію по збору батарейок, у якій діти як уже науковці та охоронці природи проведуть роз'яснювальну роботу серед своєї сім'ї та сусідів, приймуть участь в конкурсі на найбільшу кількість зібраних відпрацьованих батарейок.

Разом з 3 групою дітей (8 клас) підготувати екологічні листівки про вплив батарейки на природу та поширити серед місцевого населення (у вигляді вуличної акції) чи навіть виготовити стінгазету. Під час вуличної акції діти спробують достукатися до дорослих (перехожих) з екологічною проблемою, котру можуть вирішити тільки дорослі заради кращого та чистого майбутнього дітей.

Для останньої 4 групи (11 клас) можна запропонувати провести круглий стіл та з наукової сторони розглянути батарейку та її вплив на середовище: вивчити склад батарейки; як батарейка веде себе якщо її викинути в навколишнє середовище влітку, взимку, у водойму (солону чи прісну), в ґрунти. Старшокласники також можуть провести дослідження та прийняти участь в екологічних проектах та олімпіадах. Прийняти участь в акції по збору батарейок, вивчити процес утилізації батарейок чи навіть запропонувати інші методи утилізації.

Під час проведення робіт з школярами ми опосередковано захоплюємо і більш старше покоління, так як дитина приймаючи участь в екологічних заходах, вдома ділиться своїми враженнями. Батьки та бабусі з дідусями завжди цікавляться навчанням дітей та його відношенням до навчання і тому розповідаючи учням ми навчаємо і більш дорослу категорію населення.

Після проведення еколого-освітніх заходів було вдруге проведено тестування всіх 4 груп (рис.1, 2, 3).

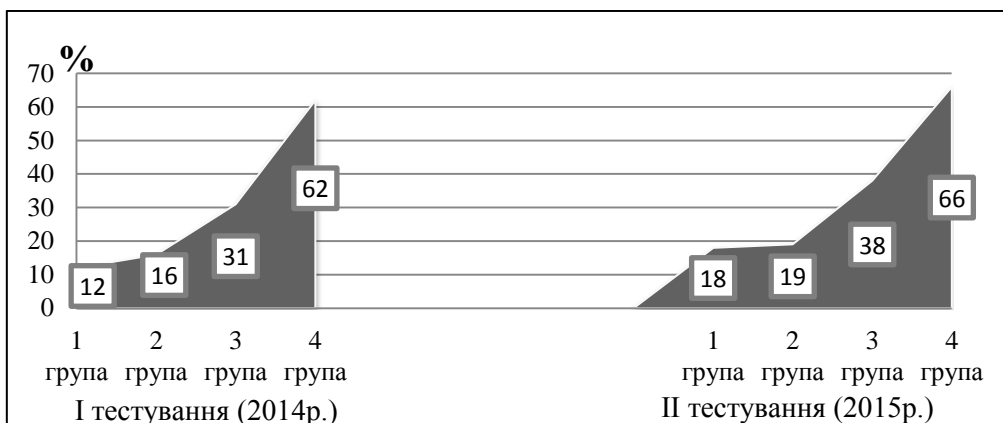

Рис.1 – Рівень екологічної свідомості учнів Краснокутської гімназії у % за напрямком «Екологічні знання»

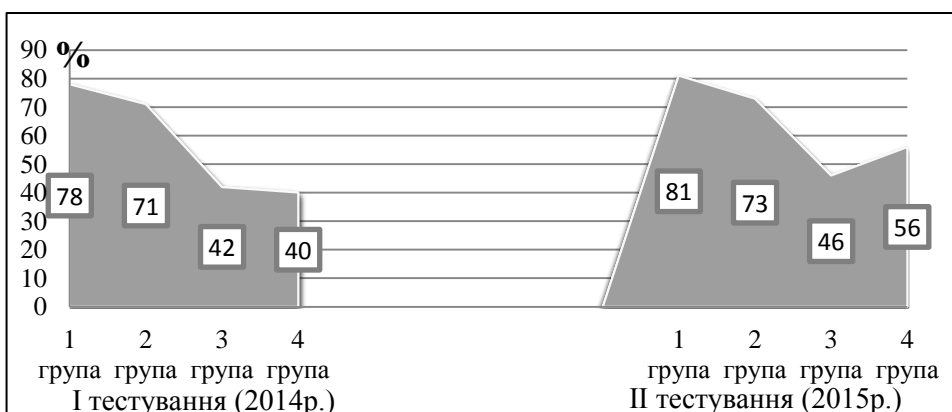

Рис. 2 – Рівень екологічної свідомості учнів Краснокутської гімназії у % за напрямком «Екологічне мислення»

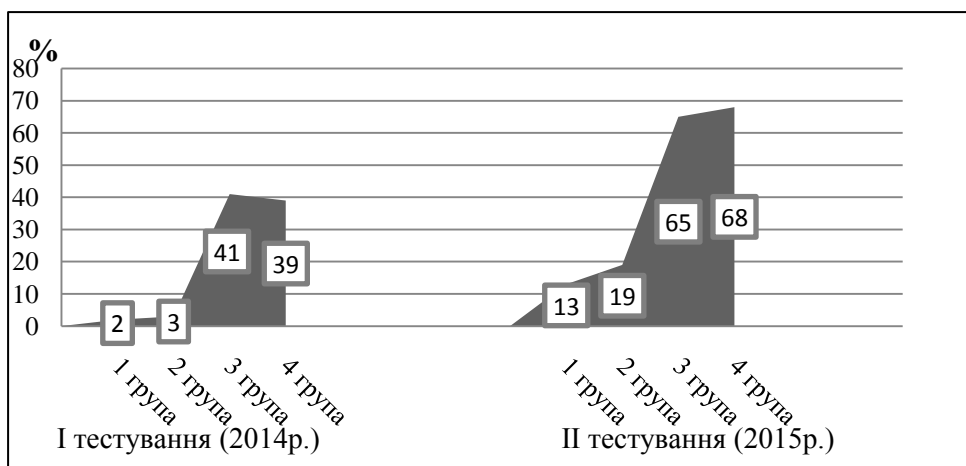

Рис. 3 – Рівень екологічної свідомості учнів Краснокутської гімназії у % за напрямком «Екологічна культура»

За результатами заповнення анкет встановлено, що діти 1 та 2 групи протягом навчального року підняли рівень своїх знань про природні комплекси і під час лекцій гарно сприймають інформацію, котра

розрахована для 3 групи дітей за шкільною програмою. 3 та 4 група тільки доповнила свої знання про природні комплекси. Та за рахунок участі в еколого-освітніх та природоохоронних заходах та акціях підняли

рівень екологічної культури та екологічного мислення, змінили відношення до природних ресурсів країни [28].

Висновки

Екологічне виховання формує певні навички поведінки людини в природному середовищі. І тільки осмислена поведінка в природі у відповідності з отриманими знаннями і навичками є свідченням екологічної культури особистості. Екологічна культура особистості складається з трьох взаємопов'язаних складових: екологічні знання, екологічне мислення, екологічна діяльність.

Накопичення екологічних знань передбачає: дослідження учнями досвіду природоохоронної роботи; оволодіння знаннями про екологічну ситуацію в Україні; оволодіння знаннями про охорону рослин та тварин місцевості.

Становлення екологічного мислення формується утвердження власної позиції у класі, школі, за допомогою конкретних дій, пов'язаних з екологією, переконання в тому, що до природи треба ставитися відповідально, берегти все живе; розв'язувати екологічні проблеми можна тільки спільними зусиллями, на основі знань законів природи.

Екологічна діяльність включає:

- Навчально - дослідницька діяльність;
- Природоохоронна діяльність;
- Навчально-просвітницька діяльність.

Запропоновані напрямки екологічної діяльності сприяють упровадженню неперервної екологічної освіти, формуванню нау-

Проведений експеримент показав можливість сприйняття та усвідомлення інформації про екологічні проблеми та шляхи їх вирішення учнями від 2 до 11 класу.

кового світогляду, викликають стійке бажання подолати екологічні проблеми, активізують участь у природоохоронному русі; змушують школярів уважно придивлятися до того, що відбувається навколо.

Проведений експеримент показав можливість сприйняття та усвідомлення інформації про екологічні проблеми та шляхи їх вирішення учнями від 2 до 11 класу. Тому пропонуємо ввести обов'язком предмет «Екологія» з 2 класу для загальноосвітніх навчальних закладів України з метою систематичного вивчення екології та покращення екологічної культури населення починаючи з молодшого шкільного віку. Вважаю, що вирішення проблем охорони природи і раціонального природокористування неможливе без формування високого рівня екологічної культури кожного члена сучасного суспільства, особливо молоді. Тому в умовах державного становлення України одним із пріоритетних завдань національної школи є прищеплення майбутнім господарям країни загальнолюдських цінностей у ставленні до природи, забезпечення їх науковими знаннями про взаємозв'язок природи і суспільства, залучення до активної діяльності з охорони і поліпшення природного довкілля.

Література

1. Андрущенко В. П. Екологічна політика і освіта: проблеми становлення / В. П. Андрущенко // Роздуми про освіту: статті, нариси, інтерв'ю. – К. : Знання України, 2004. – С. 253–258.
2. Берега А. Д., Червонецький В. В. Екологічна відповідальність як показник елементарної культури особистості / Берега А. Д., Червонецький В. В. // Національна еліта та інтелектуальний потенціал України : матеріали міжнар. конф. - Л., 1996. - С. 171 - 172.
3. Білявський Г. О. Основи екології: теорія та практикум : навч. посіб. / Білявський Г. О., Бутченко Л. І., Навроцький В. М. – К. : Лібра, 2002. – 352 с.
4. Ващенко Г. Вибрані педагогічні твори [Текст] / Г. Ващенко. Дрогобич: Відродження, 1997. – 214с.
5. Вернадский В. И. Размышления натуралиста. Научная мысль как планетарное явление. – Книга вторая / В. И. Вернадский. – М. : Наука, 1977. – 180 с.
6. Волошин І. М. Методика дослідження проблем природокористування. / Волошин І. М. – Львів: ЛДУ, 1994. – 160 с.
7. Горелов А. А. Экология. – М.: Центр, 2000. – С. 192-208.
8. Дробноход М. І. Концептуальні основи формування екологічного мислення та здібностей людини будувати гармонійні відносини з природою: кол. монографія / М. І. Дробноход, Ф. В. Вольвач, С. І. Іващенко. – К.: МАУП, 2000. – 76 с.
9. Закон України “Про освіту” //Голос України.-1996. -25 квітня.

10. Зверев И. Д. Экогласность и образование // Сов. педагогика. – 1991. – № 1. – С. 9 - 14.
11. Іванченко А.В. Екологічна освіта - важливий чинник формування особистості старшокласника [Електронний ресурс] / А.В. Іванченко // Вісн. Житомир. держ. ун-ту ім. І. Франка. — 2003. – № 13. – С. 13-15. –Бібліогр.: 6 назв. <http://www.nbu.gov.ua/articles/2003/03iavfos.zip>
12. Концепція екологічної освіти України / Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України. – 2002. - №7. – С.3-23.
13. Концепція загальної середньої освіти (12-річна школа). Постанова Колегії МОН України, Президії АПН України № 12/5-2 від 22.11.01 р.
14. Крисаченко В. С. Екологія. Культура. Політика / В. С. Крисаченко, М. І. Хилько. – К.: Знання України, 2001 – 598 с.
15. Локшина О. І. Європейська довідкова система як інструмент упровадження компетентнісного підходу в освіту країн-членів Європейського союзу // Педагогіка і психологія. – 2007. – № 1(54). – С. 131–142.
16. Лось В. А. Взаимоотношения общества и природы / В. А. Лось. – М.: Знание, 1989. – 64 с.
17. Национальные системы экологического образования стран Западной Европы и США [Електронний ресурс] Режим доступа: <http://ecoforchildren.ucoz.ru>.
18. Національна доктрина розвитку освіти. Затверджена Указом Президента України від 17 квітня 2002 року № 447/2002.
19. Про концепцію екологічної освіти в Україні. Рішення Колегії Міністерства освіти та науки України № від 13/6-9 від 20.12.2001 // «Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України!». – № 7, квітень, 2002. – С. 3.
20. Програма «Екологічна освіта школярів» для 10-11 класів.- К., 2010.
21. Пустовіт Г. П. Теоретико-методичні основи екологічної освіти і виховання учнів 1 - 9 класів у позашкільних навчальних закладах : монографія. / Г. П. Пустовіт. – К. – Луганськ : Альма-матер, 2004. - 540 с.
22. Российская педагогическая энциклопедия: в 2 т. / гл. ред. В. В. Давыдов. - М. : Большая рос. энцикл., 1993. – Т. 1. – 607 с.
23. Сідоренко Л. І. Аксіологічні аспекти сучасної екології / Л. І. Сідоренко // Практична філософія. – 2007. – № 3. – С. 22 - 29.
24. Сталий розвиток суспільства: роль освіти : путівник / [В. Підліснюк, І. Рудик, В. Кириленко, І. Вишенська, О. Маслоківська]; за ред. В. Підліснюк. – К.: Вид-во СПД «Ковальчук», 2005. – 88 с.
25. Сухомлинський В. О. Пависька середня школа. //Вибрані твори. В 5-ти т. К., 1977. – Т. 4. – С.7-92.-
26. Сухомлинський В. О. Серце віддаю дітям //Вибрані твори. В 5-ти т. – К., 1977. Т.3. – С. 7-282
27. Червонецький В. В. Екологічна освіта учнів у школах країн європейського регіону та Північної Америки : монографія / В. В. Червонецький. - Луганськ : Вид-во СНУ ім. Даля, 2005. - 312 с.
28. Шумілова А. В. Еволюція екологічної свідомості школярів під впливом просвітницьких заходів національного природного парку «Слобожанський» / Шумілова А.В. / V-й Всеукраїнський з'їзд екологів з міжнародною участю (Екологія/Ecology -2015), 23-26 вересня , 2015. 36. наук.праць. – Вінниця: ТОВ «Нілан- ЛТД», 2015. – 280 с.

Надійшла до редколегії 16.09.2015